

АНОТАЦІЯ

Попков Д.О. Політико-інституційні засоби консолідації розколотого суспільства. - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – Політологія (Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки). – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

Робота присвячена дослідженню політико-соціального феномену розколотого суспільства за ознаками, які становлять ризик для цілісності держави. Актуальність теми зумовлена тенденціями деєтатизації під впливом поглиблення глобалізаційних та транзитологічних процесів, ренесансом примордіальних ідентичносних орієнтирів, кількістю та наслідками конфліктів на релігійному та етнічному ґрунті, а також збройним конфліктом, що триває на Сході України.

Перший розділ «Теоретико-методологічні підходи аналізу розколотого суспільства» присвячений доведенню нормативності гетерогенного стану сучасного суспільства, визначенню ліній розмежування в суспільстві, розкол за якими загрожує цілісності політиї, концептуалізації феномену суспільного розколу та обґрунтуванню дескриптивної моделі його розгортання.

Сформульовано ключову опозицію у визначенні фундаменту стабільності демократій парою «гомогенність» – «гетерогенність» політичної культури.

Запропоновано змістити аналіз проблематики забезпечення цілісності «соціум-політиї» з «культуроцентричного» процедурного аспекту (політичної культури як функції суспільства) до «матеріального» (структури самого суспільства як чинника, що якісно визначає політичну культуру), зосередившись на ідентичності (індивідуальній та груповій) його членів.

Із застосуванням принципу диференціації, осмисленої в межах теоретичних підходів концепції соціального прогресу (Г. Спенсер), розвитку суспільства через розподіл праці (Е. Дюргейм), теорії сучасного суспільства

(Т. Парсонс), теорії соціальної стратифікації (П. Сорокін) та вертикального її аспекту в теорії еліт (Г. Моска і В. Парето), доведено об'єктивність неоднорідності суспільства. Через зумовлену приналежність означених концепцій парадигмам модерну та постмодерну відмічено про доречність розкриття примордіальних аспектів диференціації дослідженнями етногенезу (Л. Гумільов).

Обґрунтовано взаємопов'язаність інтенції до гомогенізації з метою стабілізації суспільства та тоталітарних трансформацій влади і недемократичних практик, ознаки яких вбачаються у країнах усталеної західної демократії, що стикаються з «іншокультурним» тиском міграційних процесів.

Запропоновано подолання визначених вад концепції політичної системи Д. Істона та Г. Алмонда через застосування принципу ізоморфізму законів і проведення дослідження на моделі гетерогенної фізико-хімічній системи (Аналогія I), моделі емансипації дитини (Аналогія II) та логіко-формального аналізу концепції соціальної взаємодії (О. Конт, Г. Зіммель, Р. Мертон, П. Бурдьйо та інші).

Обґрунтовано визначення розрізняльних маркерів етнічної, лінгвістичної та релігійної (конфесійної) належності у якості ліній розмежування, розкол за якими загрожуватиме цілісності гетерогенної системи «соціум-політія». Показано різницю протистоянь із означеними розрізняльними ознаками сторін з громадянськими конфліктами через ідеологічні розбіжності та їх взаємозв'язок із впливом зовнішніх акторів.

Доведено можливість зведення трьох виокремлених ідентичносних належностей до однієї етнічної категорії, за визначенням С. Широкогорова, та переваги його дефініції над визначенням М. Вебера.

Встановлено обмеження концепції розмежувань Ліпсета – Роккана (з урахуванням її подальшого розвитку Л. Сейле, Б. Ісаєвою, А. Власкіною, О. Мелешкіною) та запропоновано концептуалізацію наукової дефініції «суспільний розкол» із побудовою динамічної моделі на прикладі

математичного маятника (Аналогія III) та локалізацією конфліктної складової.

Уперше досліджено точку біфуркації в цій моделі за допомогою концепту «етноцентруму» В. Самнера та В. Мюльмана як базової структури етнічного феномену. Показано, що в межах поліетнічної системи «соціум-політія» взаємодія етноцентрумів, контакт між яким вже відбувся і напрацьовані різноманітні стратегії відносин, являє собою циклічні операції інклюзії - інтеграції і ексклюзії - диференціації, які здійснюються одночасно і є взаємозалежними, а своїм діалектичним результатом створюють нову множину/ідентичність – народ.

Відмічено, що міжетнічному конфлікту притаманне тяжіння етноцентруму до його первинного стану, до контакту з «іншим», що вимагає докладання «зусиль» для руйнації фундаменту онтології останнього за послідовно здійснюваною та «інтенсивною» ексклюзією: виштовхування «іншого» на периферію власного «світу» - «позбавлення» певної еквівалентності через перетворення «іншого» в «дещо» - викидання «за межі» світу через перетворення у «ніщо». Наслідком розгортання такого сценарію взаємодії є реверс/деконструкція утвореної в перебігу історії міжетнічної взаємодії множини «народ».

Уперше пояснюється «архаїзація» суспільства у міжетнічному конфлікті шляхом активації архетипів і їх ірраціональна жорстокість через концепцію фундаментальної антропології Р. Жирара у визначенні «жертвної кризи» і відомий з соціальної психології ефект автосинхронізації.

Визначено сутність причини міжетнічного конфлікту у гетерогенній системі «соціум-політія» - політизація етнічності, що відбувається у разі формування нації на основі однієї етнокультурної групи в поліетнічному суспільстві за відсутності консенсусних практик, але з виключенням етнічних меншин з процесу керівництва державою (Л. Седерман, Х. Бухаг, Ж. Род, Х. Лінц, А. Степан, Р. Брубейкер, О. Ахієзер, М. Ожеван). Роль держави у

формі «прихильності» до однієї з сторін у суспільному протистоянні досліджена через порівняння із судочинством (Аналогія IV).

Запропоновано визначення варіантів стратегій етнічних спільнот під час соціального розколу за допомогою пояснювальної моделі, побудованої з використанням концепту «захоплена держава» А. Гржимала-Буссе, «символічного капіталу» П. Бурдьйо та концепції А. Хіршмана – С. Фінера індивідуальної стратегії поведінки відносно формальних правил у несприятливих умовах.

У другому розділі «Засади і способи забезпечення цілісності системи «соціум-політія» вивчені основні концепції політико-інституційної консолідації розколотого суспільства, розкриті змістовні характеристики рекомендацій консоціональної та інтегративної моделей розподіленого правління, визначені вимоги до консенсусно-орієнтованої виборчої системи представницьких органів влади та виявлені особливості функціонування партій в розколотому суспільстві.

Запропоновано визначення демократичності як ознаки допустимості засобів подолання суспільного розколу через наявність сукупності умов, що впливають із концепту «агонізм» Ш. Муфф: взаємне визнання сторонами-ідентичностями своєї еквівалентності; відмова від мети знищення «конституюючого зовнішнього»; збереження спільного простору буття-взаємодії.

Визначено основні течії в політологічній літературі концепцій розв'язання конфліктів у розколотому суспільстві та принципів постконфліктного інституційного регулювання демократичної спрямованості: правозахисна сецесія (Л. Бакхайдт, А. Б'юкенен, А. Доунс, Ч. Кауфман), поділ влади (Ф. Рьодер) або множинна більшість (multiple-majorities) та розподілене правління (А. Лейпхарт, Д. Горовіц), а також розкрита їх сутність.

Запропоновано використання комплексу критеріїв оцінки прийнятності (КОП) імплементації рекомендацій концепцій консолідації суспільства в конкретній гетерогенній системі «соціум-політія»: суверенність (1);

економічність (2) та комплексний взаємозв'язок трьох аспектів - оперативність (3а), ефективність (3б) і стійкість (3в), яке дозволило сконцентрувати увагу подальшої наукової розвідки на рекомендаціях і теоретичних засадах напряму «розподіленого правління».

Проведено порівняльний аналіз конкуруючих в межах концепції power sharing інтегративної моделі Д. Горовіца та консоціоналізму А. Лейпхарта за систематизованими С. Вольфом трьома ключовими проблемними вимірами (територіальний устрій, композиція влади та співвідношення індивідуальних і групових прав).

Визначено необхідність здатності виборчої системи забезпечувати легітимність влади задля консолідації розколотого суспільства і стабілізації політики та здійснено з'ясування природи опосередкованого виборчою системою процесу збирання-делегування часток народного суверенітету, носієм якого є кожен громадянин окремо, через порівняння з інститутом представництва у юриспруденції (Аналогія V).

Запропоновано залучення концепту колективного суб'єкту для подолання дихотомії «переможці-переможені» стосовно ставлення кожного виборця до результатів голосування: визначати колективну волю певної кількості електорату не як механічну суму всіх індивідуальних волей (очікувано, протилежних у розколотому суспільстві) виборця відносно персонального фаворита, а як результат узгодження/консенсусу таких індивідуальних волей.

Сформульовані критерії легітимності рішення для сприйняття спільнотою, від імені якого воно ухвалюється: інклюзивність (як противага конфліктної стратегії «інтенсивної ексклюзії») - участь усіх членів колективу (звісно, враховуючи загально визнані вимоги щодо правосуб'єктності за віком та станом психічного здоров'я) у виробленні рішення; універсальна репрезентативність - об'єктивне охоплення і включення у підсумковий результат усіх індивідуальних точок зору-персональних волей виборців».

Обґрунтовано виокремлення активного і пасивного (як корелятив суб'єктивного виборчого права), а також концептуалізація змішаного (активно-пасивний) аспектів інклюзивності. Змішаний аспект інклюзивності спрямований на конкурентність виборів – існування широкої (необхідної та достатньої) альтернативи для волевиявлення громадян, яка має бути врахованою при з'ясуванні колективної волі територіальної спільноти, покликаний попереджувати «вихід» через запобігання «атрофії голосу» у моделі А. Хіршмана. Універсальна репрезентативність відповідає за субстантивну перевагу «голосу» над «виходом» та являє собою механізм конвертації індивідуальних волей у єдиний консенсус, консолідуюча сила якого полягає у розумінні причетності кожного саме до результату, а не лише до участі.

Показано, що присутність індивідуальної точки зору у консенсусному рішенні у світлі виведеної із концепції агонізму Ш. Муфф заборони знищення «конституюючого зовнішнього» передбачає відмову від негативної (виключної) методики пошуку підсумку, коли протилежні позиції взаємознищуються - кожне своє «за» є одночасно «проти» позиції опонента. Обґрунтовано, що стимулювання виборчою системою формування кроссегментної електоральної підтримки, а отже – і широкої первинної легітимності представницьких органів влади, вимагає відмови від бінарної логіки протиставлення «істинність – хибність», яка символічно відтворює еквівалентні за своєю несумісністю пари конфліктного протистояння «свій – чужий» для етноцентруму або «ворог – друг» у розумінні політичного, за К. Шміттом, та запровадження плюралістичної логіки визнання на умовах взаємності чужих інтересів як гарантії забезпечення власних.

Сформульовані умови плюралістичної виборчої системи та проведено порівняння пропорційності складу представницького органу з моносегментною легітимністю кожної окремої групи з наданням полісегментної легітимності обранцю за принципом множинної залежності, яка дозволяє констатувати імпліцитну пропорційність врахування інтересів

сегментів – «донорів» персональної легітимності при прийнятті політичних рішень за участю такого обранця.

Розглянуто проблематику актуальної (поточної) легітимності представницького органу влади, яка не виправдано перебуває на периферії уваги при дослідженнях дизайну електоральних систем через визначені «презумпції», хибність яких доведена у світлі Аналогії V.

Проаналізований та оцінений як недостатній інструмент належної підтримки поточної легітимності та забезпечення переваги «голосу» над «виходом» механізм дострокових виборів, належним усуненням вад якого обґрунтована необхідність запровадження інституту індивідуального імпічменту.

Розглянута очікувана співсуспільною та інтегративною моделями та дійсна роль партіями у розколотому суспільстві та проведений аналіз «точок перетинання» партій і етнічних спільнот. Досліджена взаємодія етнічності й партіями за допомогою порівняння модернового конструкту політичної нації із свідомістю особи, а етнічної самосвідомості – з підсвідомістю, що відповідно корелює із «Я» і «Воно» за фрейдівською моделлю суб'єктивності. З «Над-Я/Супер-Его» як морально-етичною силою в структурі особистості в політичній системі можуть асоціюватися ідеї верховенства права та зумовлені ним нормативні регулятори (Аналогія VI).

Доведено, що на роль акторів, які здатні ефективно в мирне співіснування та конструктивну чи хоча б нейтральну взаємодію різних етнічних груп гетерогенного суспільства впустити реальність конфліктних архетипів, як найбільше підходять саме партії; визначені притаманні їм «переваги» для реалізації такого сценарію.

Зроблено висновок, що сформульований принцип партійності нейтральний сам по собі, але його запровадження зумовлює відтворення та посилення існуючої тенденції у градієнтах влади тією мірою, якою у тоталітарному суспільстві він обумовлює суперетатизацію, у розколотих суспільствах – генерує подальшу хаотизацію.

Третій розділ присвячений проблематиці консолідації українського суспільства в перебігу націєбудівництва: висвітлений процес формування території та населення України в сучасній історії, представлені погляди на концепцію і практику формування політичної нації, розглянуті пропозиції щодо інституційних гарантій соціальної угоди.

Проаналізовано шлях формування української «соціум-політії» в сучасній історії до моменту проголошення незалежності у 1991р. На підставі фахових досліджень та аналізу фактологічного матеріалу доведено, що «успадкування» Україною внаслідок розпаду СРСР території та населення з різним історичним досвідом зумовило гетерогенний склад її суспільства за критеріями етнічного походження, релігійної та мовної належності. Показано, що послідовна асиміляційна політика держав, до складу яких в різні часи яких входили сучасні українські землі, зумовили виникнення стійкого зв'язку між етнічними групами-громадянами України та відповідними спорідненим їм сусідніми державами та істотних культурних регіональних розбіжностей.

Висвітлені ідеї В. Черновола щодо федеративного устрою держави та переваги запровадженої унітарної форми (В. Явір), її вплив на суспільну угоду, покладену в основу незалежної України. Визначена формула цієї суспільної угоди у відповідності до полікефального підходу побудови політичної нації («держава-нація»).

Доведена обґрунтованість кваліфікації перебування українського суспільства у стані розколу за визначеними в дисертаційному дослідженні критеріями розмежування. Представлено поступовий перегляд первісного співвідношення статусів титульного етносу та інших меншин в перебігу розбудови української політичної нації, який мобілізував етноцентричну логіку сприйняття дій контрагентів. Відмічена активізація іредентичних програм сусідніх держав та підтримка Росією антиурядових сил на Донбасі, протистояння у формі «гібридної війни» з чисельним залученням громадян України, що призвело до незавершеного збройного конфлікту з істотними

жертвами та втратами, у якості детермінанти тяжіння до впровадження концепції «нація-держава».

Показана небезпека задоволення прагнення до справедливості/сатисфакції колективної підсвідомості етноцентруму через визнання у суспільному дискурсі прийнятності примусової асиміляції та вигнання задля етнічної гомогенізації та згуртованості (Ф. Рудич, Л. Угрин, А. Вільсон, Р. Брубейкер) мажоритарної/титульної групи проти міноритарного «ворога». За умови активної паспортизації громадян України з відповідних етнічних меншин сусідніми «спорідненими» державами просування й втілення проєкту формування політичної нації шляхом орієнтації виключно на атрибути титульного етносу та виключення з пошуку спільного культурного знаменника громадян іншої ідентичності суперечить збереженню територіальної цілісності України: реверсивна деконструкція множини народ на етнічні складові за логікою етноцентруму іманентно передбачає виникнення питання щодо розподілу спільної території.

Обґрунтована необхідність у зв'язку з неможливістю запропонувати спільний «образ минулого» запровадити етнополітику за принципом «єдність у різноманітності» (С. Римаренко, І. Кононов), а становлення модерної української політичної нації підкорити спрямованості у спільне майбутнє демократичного поліетнічного суспільства (Г. Луцишин, Ю. Лисенко). Україна, маючи на меті згуртувати своє суспільство довкола ідеї власного суверенного існування, повинна повернутися до концепції «держави-нації», будуючи спільне майбутнє поза межами тяжіння до монополії примордіальних критеріїв шляхом укладання і дотримання нової інклюзивної суспільної угоди.

Запропонована і обґрунтована необхідність імплементації наступних політичних інститутів, які в реаліях України сприятимуть досягненню такої угоди та гарантуватимуть консолідацію розколотого суспільства:

- парламентської форми правління з покладанням на обраного на прямих виборах за преференційними списками президента функцій виключно голови держави без права втручатися у безпосереднє формування і

впровадження політичного курсу, але із завданням та достатніми інституційними можливостями контролювати дотримання втіленого у суспільній угоді «статус-кво»;

- мінімізації впливу політичних партій як «агентів конфлікту» і «електоральних машин» олігархічних груп (О. Фісун), а також контрольованих ними ЗМІ через механізм комплектації представницьких органів влади, побудованих за пірамідальним принципом – з прямими виборами на мажоритарно-преференційній основі депутатів до первинної ланки легіслатур та подальшим послідовним делегуванням такими легіслатурами депутатів-делегатів до регіональних та національного парламентів та з інститутом відклику депутату впродовж всієї каденції;
- збереження унітарної форми устрою одночасно із запровадженням через фінансову та функціональну децентралізацію дієвого використання принципу субординації, а також забезпечення нетериторіальної культурної автономії сегментів шляхом формування останніми лінгвістичних та релігійних самоврядних спільнот із гарантованими колективними правами.

Стійкість означених інституційних гарантій вимагає їх конституційного закріплення та формування деполітизованого за принципом кадрової комплектації органу конституційної юрисдикції, уповноваженого контролювати відповідність законотворчої діяльності умовам і принципам суспільної угоди.

Ключові слова: гетерогенна система, неоднорідне суспільство, ідентичність, етнічність, соціальний розкол, виборча система, партіома, суспільна угода.